

Klementyna Ochniak-Dudek

ZAMEK ŻUPNY W WIELICZCE – HISTORIA I ARCHITEKTURA

ZAMEK ŻUPNY W WIELICZCE – HISTORIA I ARCHITEKTURA¹

Zamek Żupny jest jednym z najstarszych i najokazalszych zabytków w krajobrazie miejskim Wieliczki. Rozwijał się od trzynastego stulecia w bezpośrednim sąsiedztwie szybu wydrążonego w poszukiwaniu soli i w centrum, powstających z czasem, innych szybów wydobywczych: Świętosławskiego (ok. 1350 r.), Regis (ok. 1350 r.), Seraf (ok. 1442 r.), Górsko (ok. 1622 r.), Daniłowicz (1642 r.). Wielicki kompleks zamkowy jest przykładem budownictwa obronnego ściśle związanego z dziejami ciągle rozbudowującego się, górniczego przedsiębiorstwa państwowego, jakim w Polsce przedrozbiorowej były królewskie Żupy Krakowskie. Skupiające od końca XIII w., pod jednym zarządem warzelnię i kopalnię soli w Wieliczce oraz Bochni żupy były największym polskim przedsiębiorstwem i jednym z największych w Europie². Zamek pozostał głównym miejscem administracji przedsiębiorstwa solnego także w czasie podległości władzom austriackim (1772-1918), polskim w okresie międzywojennym i okupacyjnym podczas drugiej wojny światowej. Jakkolwiek 1945 rok stanowi ważną cezurę w historii zabytku, spowodowaną zrujnowaniem przez bomby środkowej części kompleksu, który po kil-

¹ Artykuł powstał w oparciu o opracowanie zamku przygotowane na potrzeby wniosku w sprawie poszerzenia wpisu Kopalni Soli w Wieliczce na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO o bocheńską Kopalnię Soli i Zamek Żupny w Wieliczce. Wniosek pod nazwą *Królewskie Kopalnie Soli Wieliczka i Bochnia* został złożony w 2011 r. w Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO w Paryżu. Niniejszy artykuł jest zmienioną i uaktualnioną wersją publikacji *Zamek Żupny w Wieliczce. Centrum administracji przedsiębiorstwa solnego od XIII wieku*, która ukazała się w „Ochronie Zabytków” (2010, nr 1-4).

² J. Piotrowicz: Żupy Krakowskie i ich znaczenie w średniowiecznej Polsce, wstęp w: *Brevis et accurata regiminis ac status zupparum Vieliciensium et Bochnensium sub annum Christi 1518 descriptio*, „Biblioteka Tradycji Literackich” nr 1, Kraków 2000, s. VII, VIII, XXIV

kuset latach utracił bezpośredni związek z produkcją soli, to nierozzerwalna historyczna więź zamku z saliną jest kontynuowana dzięki przeprowadzonym pracom renowacyjnym i jego obecnemu użytkownikowi - Muzeum Żup Krakowskich.

Współcześnie zamek jest nie tylko świadectwem dawnej świetności przedsiębiorstwa solnego, ale również centrum związanych z nim badań naukowych i działań kulturalnych, upowszechniających światowe dziedzictwo polskiego solnictwa. W jego pomieszczeniach, zajętych przez Muzeum Żup Krakowskich, zgromadzono liczne zabytki i materiały źródłowe dotyczące przeszłości salin oraz miast górniczych Wieliczki i Bochni. Bezcenną bazę badawczą stanowią historyczny księgozbiór i archiwum salinarne oraz liczący ponad cztery tysiące obiektów dawny zasób kartograficzny saliny (m.in. górnicze mapy od 1 połowy XVII w.). Co istotne, wspomniana dokumentacja została wytworzona w znacznej mierze właśnie w Zamku Żupnym. Zachowane w oryginalnym miejscu powstania wytwory myśli technicznej i kultury duchowej mają wymiar uniwersalnej wartości światowej – salinarne archiwalia obejmują opracowania wybitnych specjalistów o międzynarodowym znaczeniu, np. pierwszego kartografa kopalni Marcina Germana (XVII), saskiego racjonalizatora Johanna Gottfrieda Borlacha (XVIII w.)

Pomieszczone w zamku struktury administracyjne, przez stulecia warunkowały prawidłowe działanie i rozwój przedsiębiorstwa solnego. Wypracowały jego podstawy organizacyjne (np. w 1518 r. urzędujący na zamku pisarz żupny Stanisław Tarnowski sporządził unikatowy w skali europejskiej dokument – Opis Żup Krakowskich – zbiór norm administracyjno-ustrojowych i organizacyjnych tego królewskiego przedsiębiorstwa) oraz techniczne (dokumentacja prac). Zamek pełnił także ważne funkcje pomocnicze w stosunku do pracy produkcyjnej - z jego wieży zwoływano robotników do pracy, z jego magazynów przed rozpoczęciem pracy dziennej, wydzielano im narzędzia (tzw. żelazo) oraz materiały (łój do oświetlania miejsca pracy w kopalni). Tutaj wypłacane były pensje i mieściły się mieszkania najważniejszych urzędników żupnych (w okresie galicyjskim naczelnego zarządcy saliny). Od średniowiecza zamek regulował życie pracowników (sąd i więzienie), zapewniał zaplecze socjalne (kuchnia żupna) i religijne (kaplica). O integralności zespołu zamku z przedsiębiorstwem żupnym zaświadcza znamienne utożsamienie w nazewnictwie - *Curia Salinarum seu Zupa* lub *Zupa* pojawia się w licznych źródłach historycznych. Trwale w użyciu pozostają, pochodzące z XVI w., nazwy poszczególnych części zamkowych, np. budy-

nek środkowy określany jako Dom Pośród Żupy, a północny – Dom Żupny³.

ŹRÓDŁA I OPRACOWANIA

Wśród źródeł pisanych dotyczących zamku, które przytoczone zostaną szczegółowo w dalszych częściach, na wymienienie zasługuje zwłaszcza duży zespół opisów inwentaryzacyjnych, sporządzonych przez komisje królewskie lustrujące stan żup w okresie staropolskim⁴. Bardzo istotne są źródła ikonograficzne w postaci rysunków, grafik i fotografii, a zwłaszcza archiwalnych materiałów planistycznych i kartograficznych, w przeważającej części przechowywane w Muzeum Żup Krakowskich. Ważne ustalenia pochodzą z badań archeologicznych⁵ i architektonicznych⁶ oraz dokumentacji konserwatorskiej, sporządzanej w związku z renowacją kompleksu zamkowego na potrzeby muzeum. Powstały wówczas niepublikowane opracowania Krysiny Dżułyńskiej i dra hab. Bogusława Krasnowolskiego, zbierające liczne źródła oraz Ewy Nogieć-Czepielowej, interpretujące elementy kamieniarskie uzyskane w badaniach architektonicznych⁷. Uwagi o zamku znalazły się w

³ *Akt komisarski przy odbieraniu żup krakowskich ...11 IV 1592*, rkps, Biblioteka Czartoryskich, sygn. 1020/IV, s. 9, 13.

⁴ Wykorzystane w niniejszej pracy rękopisy z lat 1581-1763 są własnością licznych bibliotek i archiwów, natomiast ich zmikrofilmowane kopie zostały zgromadzone w Dziale Historycznym Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

⁵ Wybrana literatura: A. Jodłowski: *Wczesnośredniowieczny szyb górniczy w Wieliczce*, „Prace archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1968”, Wieliczka 1968, s.37-48; tenże: *Badania wczesnośredniowiecznego szybu górniczego w Wieliczce na stanowisku II*, „Prace archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w r. 1969”, Wieliczka 1969, s. 28- 32; tenże: *Dalsze badania archeologiczne w Wieliczce na terenie zamku żupnego*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t.21, 1969, s. 262-269; tenże: *Kontynuacja badań archeologicznych w Wieliczce na zamku żupnym*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1970, Wieliczka 1970, s. 42-46; tenże: *Badania archeologiczne w Wieliczce na zamku żupnym*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1971”, Wieliczka 1971, s.42-48

⁶ Wybrana literatura: W. Niewalda: *Sprawozdania z badań architektonicznych na terenie Zamku Żupnego w Wieliczce*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1971”, Wieliczka 1971, s. 49-56; tenże: *Badania architektoniczne Domu Żupnego w Wieliczce, ul. Zamkowa*, Kraków 1970, t. 1-2, mpis, Archiwum Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka (dalej: Arch. MŻKW), sygn. 213A/5, 213A/6; tenże: *Badania architektoniczne „Domu Pośród Żupy” w Wieliczce*, Kraków 1971, t.1-2, mpis, Arch. MŻKW, sygn.213/8; tenże, *Wieliczka Zamek Żupny. Budynek dawnej Kuchni. Badania architektoniczne*, Kraków 1995, mpis, Arch. MŻKW, sygn. 213 A/30; W. Niewalda, M. Bogusz, H. Rojowska: *Wieliczka Zamek Żupny. Baszta północno-zachodnia w obronnym murze miejskim. Badania architektoniczne*, Kraków 1996, mpis, Arch. MŻKW, sygn. 213 A/15

⁷ K. Dżułyńska: *Budynek środkowy dawnych zabudowań żupnych w Wieliczce zwany „zamkiem”*, Kraków 1963, mpis, Arch. MŻKW, 213 A/1; E. Nogieć-Czepielowa: *Wieliczka. Zespół zabudowań zamku żupnego. Aktualizacja dokumentacji historycznej w zakresie analizy stylistyczno-formalnej kamie-*

zbiorczym studium miasta Wieliczki autorstwa dra Zbigniewa Beiersdorfa i dra hab. B. Krasnowolskiego⁸. Historię założenia zamkowego wraz z chronologią jego faz budowy opublikował Krzysztof Kubik, uzupełniając wcześniejsze ustalenia Stefana Świszczowskiego⁹. Natomiast prof. dr hab. Antoni Jodłowski, autor badań archeologicznych na terenie zamku, przedstawił dzieje odbudowy zamku i jego aktualne użytkowanie¹⁰. Problematyka konserwatorska, z przywołaniem niepublikowanej dokumentacji konserwatorskiej zabytku, została poruszona przez autorkę niniejszego artykułu w 2009 r.¹¹ Na wspomnienie zasługuje także wydawnictwo pt. *Tajemnice Zamku Żupnego w Wieliczce*, o charakterze popularnym, autorstwa Edyty Giżyckiej i dr Iwony Pawłowskiej¹².

HISTORIA I ROZWÓJ

Wielicki Zamek Żupny był, jak wspomniano, siedzibą zarządu przedsiębiorstwa solnego od XIII w. do 1945 r. Początki zamku wiążą się z poszukiwaniami soli kamiennej prowadzonej w tym rejonie Wieliczki, czego świadkiem pozostał szyb górniczy z połowy XIII wieku¹³. Na koniec tego stulecia jest datowane najstarsze, znane założenie zamkowe, wymurowane z piaskowca beskidzkiego na skraju wzniesienia doliny rzeki Srawy. Składało się z centralnie położonego, jednownętrznego budynku o rzucie prostokąta, otoczonego owalnie murem obronnym¹⁴. Fosa wzmacniała warowne

niarki, Kraków 1972, mpis, Arch. MŻKW, sygn. 213 A/12; B. Krasnowolski: *Wieliczka. Zespół Zamku Żupnego. Podsumowanie i aktualizacja wyników dotychczasowych badań oraz wnioski konserwatorskie*, Kraków 1982-83, t. 1, 2, mpis, Zbiory Specjalne MŻKW sygn.1005/1-2

⁸ Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski: *Studium historyczno-urbanistyczne Wieliczki*, Kraków 1983, mpis, Archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (tom *Katalog Zabytków* s. 33-41 oraz inne tomy).

⁹ K. Kubik: *Dzieje rozbudowy Zamku Żupnego w Wieliczce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (dalej: „SMDŻS”), t. 6, Wieliczka 1977, s. 73-95; S. Świszczowski: Średniowieczne założenia Zamku Żupnego w Wieliczce i ich późniejszy rozwój, „SMDŻS”, t.2, 1968, s. 152-170.

¹⁰ A. Jodłowski: *Zamek Żupny w Wieliczce, jego odbudowa i funkcje muzealne*, (w:) „I Konferencja Muzeów Górniczych i Skansenów Podziemnych w Polsce”, Wieliczka 2010, s. 31-37.

¹¹ K. Ochniak-Dudek: *Uwagi o konserwacji Zamku Żupnego w Wieliczce*, (w:) „I Konferencja Muzeów Górniczych...”, s. 39-48

¹² E. Giżycka, I. Pawłowska: *Tajemnice Zamku Żupnego w Wieliczce*, Wieliczka 2005, wznowienie 2009

¹³ A. Jodłowski: *Wczesnośredniowieczny szyb górniczy w Wieliczce*, s.46-47; tenże: *Badania wczesnośredniowiecznego szybu górniczego w Wieliczce na stanowisku II*, s. 31-32.

¹⁴ A. Jodłowski: *Dalsze badania archeologiczne w Wieliczce na terenie zamku żupnego*, jw., s. 263, 264; W. Niewalda: *Sprawozdanie z badań architektonicznych ...*, s. 50, rys. 15.

cechy zamku zabezpieczającego żupę solną¹⁵. (Fot. 1) W XIV w. budowlę zamkową nadbudowano o piętro zwieńczone kamiennymi kroksztynami, wspierającymi machikuły lub konstrukcję dachową, nadając jej formę tzw. wieży mieszkalnej. Jednocześnie od zachodu dobudowano parterowe skrzydło¹⁶, podwyższone i rozbudowane za czasów króla Kazimierza Wielkiego, który wprowadził zwyczaj corocznego goszczenia króla i dworu w Zamku Żupnym. W 2 poł. XIV w., na parterze powstała reprezentacyjna sala (znana potem jako Izba Grodzka) o sklepieniu trójpołowym wspartym na jednym filarze, a poniżej pomieszczenie sklepione krzyżowo, również wsparte na filarze środkowym. Komunikację zapewniała okrągła klatka schodowa umiejscowiona w części północno-zachodniej¹⁷.

Fot. 1. Zamek Żupny, XIII/XIV w.

Obok najstarszej części zamku, zwanej później Domem Pośród Żupy, w XIV w. wznosić rozpoczęto budowlę przylegającą do wewnętrznej strony muru obwodowego zamku. W północno-zachodnim i północno-wschodnim narożniku założenia wybudowano niewielkie budynki z kamienia¹⁸

¹⁵ “Pierwotne funkcje zamku wielickiego jako warownego magazynu soli” podkreśla dr Zbigniew Beiersdorf, któremu autorka składa podziękowanie za cenne uwagi wyrażone w recenzji niniejszego artykułu.

¹⁶ W. Niewalda: *Sprawozdanie z badań architektonicznych ...*, s. 50, rys. 15

¹⁷ Tamże, s. 53, rys. 15; *Inwentarz budowania gór i innych sprzętów dołowych i górnych w zuppach wielickiej i bocheńskiej w 1581*, rkps, Biblioteka Czartoryskich, sygn. 2450, s. 16, 17.

¹⁸ W. Niewalda: *Sprawozdanie z badań architektonicznych ...*, s. 53, rys. 15

(niekiedy interpretowane jako baszty¹⁹), które po znacznej rozbudowie i połączeniu w XV w. utworzyły północne, piętrowe skrzydło zamku²⁰ tzw. Dom Żupny. Liczne sklepione pomieszczenia parteru i piwnic tej części wykorzystywano głównie na magazyny, a w XVI w. we wschodniej piwnicy działało więzienie żupne²¹.

W związku z powtórnią lokacją Wieliczki w 1361 r. i budową miejskich umocnień, zamek stał się kluczowym elementem fortyfikacji miasta od strony północno-zachodniej. Przebiegały one wzdłuż północnych zabudowań zamku (na linii dawnego muru obwodowego), kontynuowanych ku zachodowi murem w stronę narożnej baszty i dalej skręcały ku południowi, wzmocnione kolejną basztą, której relikty zachowały się na terenie południowo-zachodniego narożnika obecnego terenu zamku. Średniowieczne mury miejskie, wyposażone w ganek dla straży, zwieńczone były krenelażem²². W związku z modernizacją i poszerzeniem linii obronnych w 2 poł. XIV w. stracił znaczenie mur obronny z XIII w. Od jego południowo-zachodniej strony rozwinął się tzw. przygródek o funkcjach gospodarczych²³, m.in. powstała kuchnia zwana królewską²⁴. Z ustanowienia króla Kazimierza Wielkiego kuchnia żupna aż do 1565 r. wydawała bezpłatne posiłki dla urzędników i pracowników żupnych, jak również woźniców przyjeżdżających po sól²⁵. Datowana na XV w. kuchnia miała formę czworobocznej, piętrowej budowli z centralnie umieszczonym potężnym piecem z okapem kominowym, wspartym na czterech słupach kamiennych²⁶. (Fot. 2)

W XV w. na zamku działała kaplica konsekrowana przez Stanisława, lektora z Szydłowca. Zapewne z pożarami z lat z 1473 i 1475 r. wiąże się konieczność remontowania Domu Pośród Żupy²⁷, w wyniku której nastąpiły przemurowania ścian zewnętrznych, wzmocnienia narożników przyporami oraz pozostały późnośredniowieczne formy ozdobnych blend ceglanych i portalu kamiennego²⁸. Przed 1518 r. na zamku założono zegar, obsługiwany

¹⁹ B. Krasnowolski: *Wieliczka. Zespół Zamku Żupnego...*, s. 82, 83.

²⁰ W. Niewalda: *Sprawozdanie z badań architektonicznych ...*, s. 54, rys. 15

²¹ *Inwentarz budowania gór i innych sprzętów... w 1581*, s. 9

²² Tamże, s. 25

²³ Tamże, s. 14, 23

²⁴ *Komisja w żupach wielickich i bocheńskich 1724-1725*, rkps, Biblioteka Naukowa Uniwersytetu we Lwowie (dalej BNUL), sygn. 432/III, k. 12

²⁵ R. Rybarski: *Wielickie żupy solne w latach 1497-1594*, Warszawa 1932, s. 100, 102; K. Kubik: *Dzieje rozbudowy ...*, s. 78-79.

²⁶ W. Niewalda: *Wieliczka Zamek Żupny. Budynek dawnej Kuchni...*

²⁷ K. Kubik: *Dzieje rozbudowy ...*, s. 79

²⁸ W. Niewalda: *Badania architektoniczne Domu Pośród Żupy...*, s. 29

przez zegarmistrza²⁹. Po kolejnym pożarze z 1535 r. nastąpiła renesansowa, znacząca przebudowa zamku (głównie lata 1536-38 oraz 1551-56), kiedy pomieszczeniom zamkowym nadano charakter reprezentacyjny, urządzając je

Fot. 2. Zamek Żupny, ok. połowy XV w.

starannie i kosztownie. W pierwszym okresie powstała kaplica św. Stanisława w północnym wykuszu Domu Żupnego³⁰, gdzie funkcjonowała aż do XVII w. W przebudowywanych pomieszczeniach mieszkalnych na piętrze Domu Żupnego zachowały się renesansowa kamieniarka (pochodząca z włoskich warsztatów, najpewniej działających na zamku królewskim na Wawelu) oraz malarstwo ścienne³¹. Reprezentacyjne pomieszczenia wyposażone były ponadto w kominki, malowane piece, złożone świeczniki oraz kosztowne szyby, z herbami królewskimi, wymalowanymi przez Jana Bądkowskiego oraz sprowadzane z Norymbergi³². Prawdopodobnie w latach 1552-53 zamek północny i środkowy połączono, budując na wysokości pierwszego piętra drewnianą, rozległą salę, ozdobioną 24 portretami dawnych żupników³³. Ponad środkową częścią zamku wznosiła się wieża strażnicza z zegarem, z której grą na dudach³⁴, a w późniejszym czasie na trąbce³⁵, wzywano robotników

²⁹ *Brevis et accurata ... 1518 descriptio*, s. 90

³⁰ *Inwentarz budowania gór i inszych sprzętów...* w 1581, s. 21; R. Rybarski: *Wielickie żupy...*, s. 122; K. Kubik: *Dzieje rozbudowy ...*, s. 80

³¹ K. Ochniak-Dudek: *Uwagi o konserwacji Zamku ...*, s. 45, 46

³² R. Rybarski: *Wielickie żupy...*, s. 122, 123.

³³ Tamże.

³⁴ *Inwentarz budowania gór i inszych sprzętów...* w 1581, s.19

³⁵ *Komisja generalna króla JMci na rewidowanie żup wielickich 1620*, rkps, Biblioteka Ossolineum, sygn. 203/II, k. 25v

do pracy. (Fot. 3) W 1554 r. ponad piętną zachodniej części Domu Pośród Żupy powstała Izba Królewska. Jej ściany malarz Paweł udekorował poczem królów i książąt polskich³⁶. W Sali Królewskiej, o najbogatszym wystroju, odbywały się m.in. posiedzenia sądu. Pozostałe pomieszczenia zamkowe służyły dla celów mieszkalnych i urzędowych administracji żupnej: pisarzy, ważników, podżupka, szafarza³⁷. Rozpościerający się od południa, za drewnianymi zabudowaniami stajni i innych budynków gospodarczych na terenie przygródka, sad żupny nabrał cech renesansowego ogrodu ozdobnego z altaną³⁸. W 2 połowie XVI lub na przełomie XVI i XVII w. zmieniono dachy zamku środkowego na attykowe³⁹.

Fot. 3. Zamek Żupny, ok. 1638 r.

Przed 1620 r. wskutek pożaru Sala Królewska przestała istnieć, a głównym pomieszczeniem reprezentacyjnym stała się Izba Grodzka⁴⁰. Duże uszkodzenia murów zamkowych w XVII w. były wywoływane przez zapadnięcia wyrobisk kopalni oraz przejeżdżające pobliską drogą ciężkie wozy z solą⁴¹. Grożącą całkowitym zawaleniem część zachodnią Domu Pośród Żupy ok. 1670 r. przebudowano, dzieląc jednoprzestrzenną Izbę Grodzką na cztery pomieszczenia i powtarzając ich układ na poziomie piwnic oraz piętra.

³⁶ *Inwentarz budowania gór i inszych sprzętów... w 1581*, s. 19; R. Rybarski, *Wielkie żupy...*, s. 123.

³⁷ K. Kubik: *Dzieje rozbudowy...*, s. 80-82.

³⁸ *Akt komisarski przy odbieraniu żup krakowskich ...11 IV 1592*, s. 21.

³⁹ Zaznaczone na mapie Wieliczki z 1638 r. (Zb. kart. MŻKW VII/430), brak natomiast danych pisanych. Ponad zabudowę północną istniały wtedy wysokie dachy, najpewniej gotyckie, które do-tychczas mylnie interpretowano jako attykowe ze względu na zły stan zachowania wspomnianej mapy.

⁴⁰ *Komisja generalna króla ...1620*, k. 20, 25v

⁴¹ Tamże, k. 24

Wyremontowano także zachodnie skrzydło Domu Żupnego, w którym na piętrze przed 1685 r. zamieszkała żona króla Jana III Sobieskiego⁴², zatrzymując się na zamku w czasie krótkiego pobytu w Wieliczce. Dla komunikacji wewnętrznej istotna stała się budowa nowych schodów dębowych w północnej części Domu Pośród Żupy oraz przejście z niego do skrzydła zachodniego Domu Żupnego przez ganek na piętrze, wsparty na zachowanej do dziś arkadzie, a także ku piętrowemu budynkowi, przybudowanemu w latach 1670-74 do średniowiecznej kuchni królewskiej, którą ze względu na znaczne zniszczenie ostatecznie rozebrano w XVIII w.⁴³ Przebudowano też główną bramę⁴⁴ i przylegający do niej mur wschodni. W 2 połowie XVII w. na piętrze baszty w północno-zachodniej części założenia urządzone było mieszkanie kapelana żupy⁴⁵, a poniżej mieściło się więzienie. Po odrestaurowaniu baszty, w przylegającym do niej od południa murze obronnym w 1730 r. zbudowano nową bramę⁴⁶, zabezpieczoną od zachodu nowym murem z otworami strzelniczymi. W epoce saskiej cały kompleks zamku odrestaurowano – odnowiono wnętrze, urządzając m.in. nową kuchnię, pomieszczenia kancelaryjne i wozownię, a północną elewację podparto potężnymi przyporami. Przebudowano także fragment łączący basztę z północnym budynkiem zamkowym, zastępując mur z przylegającą zabudową drewnianą nowym murem z czterema przyporami oraz trzykondygnacyjnym skrzydłem dziewięcioosiowym (zniesionym w XIX w.)⁴⁷. (Fot. 4-5,).

W 1705 r. nad budynkiem środkowym wybudowano nową wieżyczkę z

⁴² *Rewizja żup wielickich i bocheńskich 1685*, rkps, Biblioteka Czartoryskich, sygn.1022/IV, k. 45

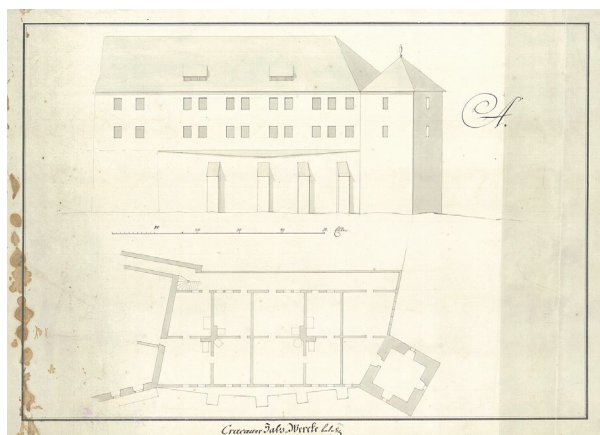
⁴³ *Komisja w żupach wielickich i bocheńskich 1674-1676*, rkps, Biblioteka Ossolineum, sygn. 211/II, s. 58, 59; *Komisja w żupach wielickich i bocheńskich 1724-1725*, k. 12

⁴⁴ *Rewizja żup wielickich i bocheńskich 1685*, k. 41

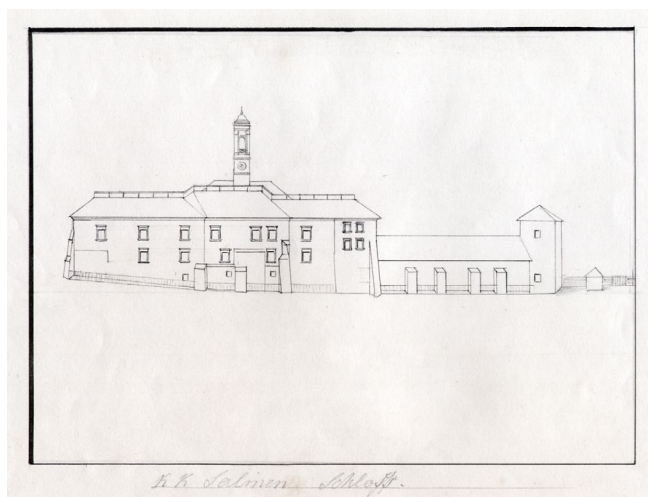
⁴⁵ *Komisja w żupach wielickich i bocheńskich 1674-1676*, k. 53v, 54

⁴⁶ *Komisja w żupach krakowskich, komorach mazowieckich i składach wielkopolskich... 1762-1763*, rkps, Biblioteka Kórnicka, sygn. 461, s. 19

⁴⁷ *Komisja w żupach wielickich i bocheńskich 1724-1725*, k. 13-15; *Komisja żup wielickich i bocheńskich 1723*, rkps, BNUL, sygn. 431/III, k. 214v; *Komisja w wielickich i bocheńskich żupach 1730*, rkps, BNUL, sygn. 432/III, k. 145, 146. Inwestycje dokonane w wielickim zamku dokumentuje rysunek z 1719 r., podpisany *Cracauer Saltz Werke...*, przypuszczalnie autorstwa J. G. Borlacha (w zbiorach Sächsisches Staatsarchiv Dresden, sygn.12884 Karten und Risse, Schr.VII, F. 85, nr 29a). Rysunek ukazujący zachowaną nadal basztę i fragment zamku północnego wraz z łączącym je murem z czterema przyporami, oraz nieistniejącą obecnie zabudową wznoszącą się powyżej w dotychczasowych opracowaniach mylnie odnoszony był do Zamku Żupnego w Bochni (np. I. Pajdak: *Zamek Żupny w Bochni (zarys dziejów)*, "SMDŹS", t.8, 1978, s. 158.). Fakt, że wspomniany rysunek odnosi się do założenia w Wieliczce potwierdził w ustnej rozmowie dr Peter Wiegand z Saskiego Archiwum Państwowego w Dreźnie. (Por. P. Wiegand: *Żupy w Wieliczce i Bochni pod rządami królów polskich z domu Wettynów. Źródła w Głównym Archiwum Państwowym w Dreźnie*, "SMDŹS", t. 26, 2009, s. 195.). Wysokie zabudowania zamkowe wzdłuż muru północnego łączącego basztę i główny korpus zamku północnego widoczne są również w innych źródłach ikonograficznych Wieliczki z XVIII w., np. Zb. kart. MŻKW VII/491.

Fot. 4. Elewacja północna i rzut poziomy fragmentu zabudowań zamku, rys. J. G. Borlach (?), ok. 1719 r. (Sächsisches Staatsarchiv-Hauptstaatsarchiv Dresden, sygn. 12884 Karten und Risse, Schr. VII, F. 85, nr 29a)

Fot. 5. Elewacja północna Zamku Żupnego, rys. M.A. Seykotta, ok. połowy XIX w., (Biblioteka Książąt Czartoryskich, sygn. 2965IV, t.2, s. 535)

zegarem oraz dzwonem do zwoływania górników⁴⁸. W 1733 r. zakupiono we Wrocławiu nowy zegar wydzwaniający godziny i kwadranse⁴⁹. Przed 1717 r. odnowiono kwaterowy, geometryczny ogród żupny, a przed 1724 r. urządzono w nim od południa tarasowy ogród wyższy na gruncie zakupionym od miasta. Był on szczepami zasadzony i bukszpanem obwiedziony, około

⁴⁸ Komisja w żupach wielickich i bocheńskich 1709-1710, rkps, BNUL, sygn. 430/III, k. 321v

⁴⁹ Komisja w żupach krakowskich... 1762-1763, s. 36, 37.

*parkanu grabiną*⁵⁰. Obie części ogrodu łączyły schody dębowe. Górna wyposażona była w nową altanę drewnianą usytuowaną przy parkanie od południa, a druga altana z marmurowym stołem wspartym na kolumnie położona była we wschodniej części niższego ogrodu. Pośrodku ogrodu dolnego znajdował się także *kompasik marmurowy*, w którym można się domyślać zegaru słonecznego. W latach sześćdziesiątych na górnym tarasie powstały kwietniki tworzące inicjały króla Stanisława Augusta⁵¹.

Po włączeniu Żup Krakowskich do Austrii (1772 r.) kompleks zamkowy dostosowano do potrzeb licznej administracji austriackiej salin i mieszkania zarządcy. W 1780 r. zlikwidowano salę nad dziedzińcem i wyremontowano zamek. (Fot. 6) W 1784 r. zegar wieżowy był naprawiany, zaangażowano też jego konserwatora.⁵² W XIX w. powstały nowe klatki schodowe, poważnie przebudowano dachy w obu głównych częściach zamkowych.⁵³ W Domu Żupnym od strony południowej dodano korytarz w dobudowanym do piętra ganku, natomiast sam budynek powiększono od strony południowo-zachodniej, gdzie m.in. w 1890 dobudowano parterową część⁵⁴ w rejonie dawnych kuchni. Po rozbiórce licznych zabudowań gospodarczych, przybudowywanych do murów obwodowych, w latach 1834-36⁵⁵ powstał od strony południowej parterowy, klasycystyczny budynek stajni i wozowni, w części wschodniej nadbudowany w 1901 r.⁵⁶ Trzyczłonowy kompleks głównych budynków dotrwał bez większych zmian do drugiej wojny światowej. Jedynie ok. 1860 r. zlikwidowano wieżyczkę nad budynkiem środkowym i zwieńczono basztę neogotyckim krenelażem, zastąpionym w 1937 r. przez dach namiotowy⁵⁷. W XIX w. założenie ogrodu żupnego przekształcono w park

⁵⁰ *Komisja żup wielickich i bocheńskich ...1717*, rkps, BNUL, sygn. 431/III, k. 20-20 v; *Komisja w żupach wielickich i bocheńskich 1724-1725*, k.10

⁵¹ Tamże; Plan Wieliczki, J. E. Nilson, 1766 r., Zb. kart. MŻKW VII/474

⁵² Początkowo był nim Antoni Woczyński, a od 1785 r. zegarmistrz Ignacy Berg z Krakowa, w 1801 r. zatrudniony na stałe jako konserwator zegara na wieży zamkowej. L. Cehak: *Inwentarz archiwum salinarnego*, t.1, rkps, Arch. MŻKW, sygn. 205, s. 205, 215; Ł. Walczy: *Przemiany organizacyjne oraz kadra urzędnicza w Żupach Krakowskich w początkowym okresie administracji austriackiej (1772-1809)*, „SMDŻ”, t. 19, 1996, s. 123

⁵³ Zespół rysunków dokumentacyjnych z połowy XIX w. pozostawił A.M. Seykotta, *Materiały do dziejów Wieliczki*, rkps, Biblioteka Czarторыskich, sygn. 2965 IV, t. 2, 7 (m.in. *Das K.K. Salinen Schloss als Amts Gebaude, K.K. Salinen Schloss*)

⁵⁴ Zb. Kart. MŻKW VII/2226

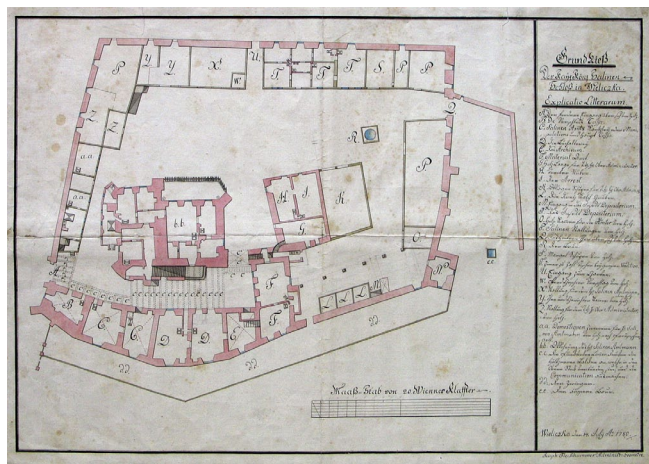
⁵⁵ K. Dzułyńska: *Budynek środkowy dawnych zabudowań...*, s. 18

⁵⁶ Zb. Kart. MŻKW VII/2227; *Plan przebudowy stajni zamkowych na kancelarye dla c. k. inżynierii budów i maszyn w Wielicze*, Zb. Kart. MŻKW, nr VII/2581, 1900 r.

⁵⁷ B. Krasnowolski: *Wieliczka. Zespół Zamku Żupnego...*, s.112, 114. Zmiana zwieńczenia wieży na dach namiotowy projektowana była już w 1920 r. przez Z. Hendla i K. Szpondrowskiego, a ostatecznie zrealizowano projekt Henryka Jasińskiego. Por. *Budynek Żup Solnych w Wielicze. Baszta zamkowa Kazimierza Wielkiego*, Zb. Kart. MŻKW, nr VII/2134; *Projekt odnowienia baszty zamku piastowskiego*,

krajobrazowy z alejkami wytyczonymi swobodnie wokół centralnego klombu, obsadzonego drzewami⁵⁸. (Fot. 7)

W styczniu 1945 r. w wyniku zbombardowania zrujnowana została najstarsza część zamku (Dom Pośród Żupy) oraz zachodnie zabudowania na

Fot. 6. Plan parteru zamku, Joseph Fleckhammer, 1780 r. (Zb. Kart. MŻKW VII/2368)

dziedzińcu. Po wojnie kompleks przestał służyć przedsiębiorstwu solnemu - niezniszczone części (południową i północną) użytkowała przychodnia lekarska i przedszkole. W 1976 r. rozpoczęto renowację Zamku Żupnego na potrzeby Muzeum Żup Krakowskich, poprzedzoną badaniami archeologicznymi i architektonicznymi. W 1985 r. otwarto ekspozycję w części środkowej, gdzie zrekonstruowano gotycką salę z filarem centralnym. W latach dziewięćdziesiątych odnowiono pozostałe części zamkowe i zrewitalizowano park zamkowy. Po udostępnieniu murów obronnych i pozostałości kuchni żupnej, w 1999 r. oddano do użytku rezerwat archeologiczno-górnictwo zabytkowy z XIII w. wpisując obiekt w grono zabytków techniki. Konserwacja i dostosowanie Zamku Żupnego do nowych funkcji instytucji kultury, zostało uhonorowane przez Ministerstwo Kultury wyróżnieniem w 1986 r. i nagrodą w 1996 r. Od 1988 r. kompleks zamkowy jest objęty ochroną prawną z tytułu wpisu do rejestru zabytków nieruchomości województwa małopolskiego⁵⁹.

Zb. Kart. MŻKW VII/2399/1-2

⁵⁸ Zb. Kart. MŻKW/2092/1, Zb. Kart. MŻKW VII/490

⁵⁹ Decyzja o wpisie dobra kultury do rejestru zabytków z dn. 15.03.1988 (nr rejestru A-579) wymienia w zespole Zamku Żupnego m.in.: Dom Pośród Żupy, Dom Żupny, budynek południowy (dawna wozownia), relikw muru obwodowego pierwotnego założenia zamkowego z końca XIII w., relikty szybu

Fot. 7. Zamek Żupny, ok. połowy XIX w.

OPIS

Zespół budowli Zamku Żupnego w Wieliczce usytuowany jest na północnym skraju niewielkiego wzniesienia w północno-zachodniej części lokacyjnego miasta, dominując w krajobrazie miejskim⁶⁰. Ujęty murami kompleks zamku składa się z trzech głównych części: środkowej tzw. Domu Pośród Żupy, północnej – Domu Żupnego, południowej - dawnej wozowni. W skład założenia wchodzi ponadto: rezerwat szybu górniczego, zabezpieczone ruiny kuchni żupnej, relikty murów obronnych pierwotnego założenia, baszta miejska z fragmentami muru obronnego miasta.

Dom Pośród Żupy (XIII-XVII, XX w.) jest położony w środku założenia. Od zachodu budynek łączy się ze skrzydłem zachodnim Domu Żupnego za pośrednictwem przewiązki, wspartej na jednej arkadzie. Od głównego korpus Domu Żupnego oddziela go długi i wąski dziedziniec, opadający ku historycznej bramie zlokalizowanej w północno-wschodniej części założenia. Najstarsza budowla zamku to budynek piętrowy, w całości podpiwniczony, wzniesiony z kamienia i cegły na rzucie zbliżonym do litery „L”. Prostokątne skrzydło wschodnie, wydłużone w linii północ-południe, odpowiada założeniu z końca XIII w., a przylegające do niego skrzydło zachodnie, zbliżone w rzucie do kwadratu, dobudowie z XIV w. (zachowane na poziomie piwnic). Obecna dyspozycja przestrzenna budynku i jego bryła zewnętrzna jest rezultatem prac restauracyjnych, podjętych w związku ze zniszczeniami w 1945 r. i nawiązuje do gotyckiego układu z 2 połowy XIV w., z utrzymaniem zachowanych pozostałości z późniejszych epok. Na parterze zrekonstruowana sala gotycka (dawna Izba Grodzka) ze sklepieniem żebrowym

i kuchni zamkowej, pozostałości miejskiego muru obronnego z basztą z XIV w, park zamkowo-żupny.

⁶⁰ Współrzędne geograficzne: E 20°03'31" - 20°03'36", N 49°59'05" - 49°59'30"

wspartym na filarze środkowym. Dachy wysokie, wielospadowe. Widoczne liczne, oryginalne elementy gotyckie (portal, obramienia okienne, żebra i zworniki sklepień, blendy ceglane).

W północnej części zespołu znajduje się Dom Żupny (wybudowany z kamienia i cegły w XIV-XV w., z wykorzystaniem owalnego muru obronnego z końca XIII w., przebudowywany XVI-XX w.) Piętrowy, podpiwniczony. Ze względu na sytuację na wzniesieniu ponad doliną rzeki Srawy występuje charakterystyczna różnica poziomów terenu sprawiająca, że piwnice po stronach północnej i zachodniej położone są ponad powierzchnią. Składa się z głównego korpusu oraz załamane ku południowi skrzydła zachodniego. Wnętrza generalnie jednotraktowe, z gankiem komunikacyjnym dobudowanym do piętra elewacji południowej. W piwnicach oraz części parteru sklepienia kolebkowe. Dachy wysokie, dwu- i trójspadowe. Zachowane liczne elementy kamienne, portale i obramienia (XIV-XVIII w.), malarstwo ścienne.

Budynek południowy (1834-36, XX w.) usytuowany pomiędzy dziedzińcem a parkiem zamkowym. Ceglany, parterowy z nadbudowanym piętrem w części wschodniej i środkowej. Wnętrza o układzie głównie jednotraktowym, z sienią przejściową na osi poprzecznej. Na parterze sklepienia kolebkowe z lunetami. Przykryty dachem dwuspadowym w części piętra i trójspadowym nad parterem. Tynkowany z uwidocznieniem artykulacji kamiennej. Arkadowo rozwiązane elewacje strefy parteru to czytelna pozostałość pierwotnego, klasycystycznego budynku wozowni. Na elewacji południowej zachowany portal kamienny w miejscu historycznego przejścia do ogrodu żupnego.

Rezerwat górniczy z najstarszym w Wieliczce szybem z połowy XIII w. jest położony po stronie południowo-zachodniej Domu Pośród Żupy. Odkryty podczas badań archeologicznych, szyb o wymiarach 3,40 x 2,40 m wznaczały drewniane belki oraz konstrukcja rozporowa wsparta na czterech słupach, a wypełniały go fragmenty ceramiki, przedmioty drewniane i metalowe oraz dwie liny z łyka lipowego. Rezerwat usytuowany jest na poziomie piwnic, w formie pomieszczenia ze zrekonstruowanym zrębem szybu poszukiwawczego, przeciętego przez ocembrowanie studni, funkcjonującej w nim później. Ściany rezerwatu stanowią mury z łamanego piaskowca beskidzkiego. Od południa - fundament najstarszego muru obronnego z końca XIII w., a od północy fundament i mur zachodniego skrzydła Domu Pośród Żupy (XIV w.) z uwidocznionym charakterystycznym łukiem odcciążającym konstrukcję w pobliżu szybu.

Mury obronne. Przebieg najstarszego, owalnego muru obronnego zamku z końca XIII w. jest uwidoczniony na dziedzińcu w formie łuku na

południowy-zachód od budynku środkowego oraz w fundamentach zachodniej części Domu Żupnego. Baszta położona w północno-zachodnim narożniku kompleksu zamku stanowi wraz z przyległymi murami najstarszy i najlepiej zachowany fragment fortyfikacji miejskich (XIV w.). Wzniesiona z kamienia łamanego na rzucie nieregularnego czworoboku, nakryta dachem namiotowym. Przyziemie sklepione, powyżej dwie kondygnacje rozdzielone stropem drewnianym. Zachowany portal gotycki.

Kuchnia żupna stanowiła pierwszy w Polsce zakład zbiorowego żywienia, gdzie administracja żupna, stali pracownicy kopalni i osoby przyjeżdżający po sól otrzymywali bezpłatnie posiłki. Na dziedzińcu zachowały się relikty kuchni z XV w., w postaci czworobocznego fundamentu, wzmocnionego o północy i zachodu przyporami. Pośrodku cztery filary stanowią pozostałości urządzenia piecowego.

OBECNY STAN ZACHOWANIA

Stan zachowania obiektu jest dobry. Zamek Żupny w Wielicze jest na bieżąco utrzymywany i konserwowany przez Muzeum Żup Krakowskich. W ostatnich latach podlegał kompleksowym pracom konserwatorskim, które objęły elewacje trzech budynków głównych (2007-09) oraz baszty (2010).

Do okresu drugiej wojny światowej zamek nieprzerwanie służył przedsiębiorstwu solnemu, które dbało o jego utrzymanie, remontując w miarę potrzeb. Świadomość jego walorów historycznych sprawiła, że zmiany w jego obrębie już przed pierwszą wojną światową były nadzorowane przez urząd konserwatorski⁶¹. W styczniu 1945 r. bombardowanie zniszczyło budynki usytuowane pośrodku kompleksu. Niezniszczone części południowa i północna po wojnie nadal były użytkowane i bieżąco remontowane. Po przejęciu obiektu przez Muzeum Żup Krakowskich zainicjowano renowację kompleksu, finansowaną przez Ministerstwo Kultury i Sztuki. W latach 60. i 70. XX w. przeprowadzano systematyczne badania archeologiczne i architektoniczne, które ujawniły szyb poszukiwawczy z XIII w., najstarsze założe-

⁶¹ Ck. konserwator zabytków sztuki i pamiątek historycznych dr Józef Muczkowski w lipcu 1913 r. w oficjalnym piśmie do Krajowej Dyrekcji Skarbu we Lwowie zwrócił uwagę, że w dawnym zamku królewskim w Wielicze nie mogą być przeprowadzane żadne zmiany bez zaciągnięcia jego opinii ze względu na zabytkową wartość założenia. Dn. 1 sierpnia 1913 r. odręczną notatką na planie wyraził zgodę na niewielkie zmiany w oknach i posadzkach zamku, proponowane przez salinarnego budowniczego i zalecił zachowanie oryginalnych podziałów okien (Zb. Kart. MŻKW VII/2576; Arch. MŻKW, Akta Salinarne, sygn. 2562, s. 83).

nia budowli, ukryte dotychczas detale i malarstwo ściennie⁶². Pozwoliły także wydatować zachowane części i odtworzyć historyczny układ pomieszczeń, co wykorzystano w pracach konserwatorsko-adaptacyjnych kompleksu na potrzeby Muzeum Żup Krakowskich, przeprowadzonych w kilku etapach od 1976 r. W 1985 r. udostępniono zwiedzającym część środkową, tzw. Domu Pośród Żupy. Następnie po gruntownej konserwacji do budynku północnego w 1992 r. wprowadziły się muzealne pracownie merytoryczne oraz zasoby archiwum, biblioteki i zbiory kartograficzne. Trzecią część kompleksu zamkowego - budynek południowy - oddano do użytku w 1996 r. Towarzyszyło temu udostępnienie fragmentów średniowiecznych murów obronnych z basztą z XIV w. oraz zespołu dawnych kuchni żupnych w formie zabezpieczonych ruin. W 1999 r. otwarto archeologiczno-górnictwo rezerwat szybu z XIII w., zabezpieczający relikty urządzeń górniczych i eksponujący wczesno-średniowieczne mury kamienne.

Substancja zabytkowa architektury Zamku Żupnego zawiera zróżnicowane elementy wielu faz budowlanych, nawarstwiających się od przełomu XIII/XIV w. do XX w. Przekształcenia zachodzące na przestrzeni kilkuset lat spowodowały, że obiekt nie posiada wyraźnie dominujących cech stylowych wynikających z jednej, określonej epoki, lecz stanowi konglomerat nakładających się na siebie koncepcji o różnym stopniu czytelności – rzutowało to podczas prac konserwatorskich na wybór elementów przeznaczonych do ekspozycji⁶³, zwłaszcza w najstarszych częściach: autentycznie zachowanego Domu Żupnego i Domu Pośród Żupy, który ucierpiał w zniszczeniach wojennych.

Zgodnie z wynikami badań architektonicznych, które wykazały, że budynek środkowy zamku został uformowany w okresie gotyku (na poziomie piwnic, parteru i piętra) oraz biorąc pod uwagę, że zachowały się kamienno-ceglane mury oraz wiele innych elementów z tego czasu, przystępując do konserwacji zrujnowanej części podjęto decyzję o wyeksponowaniu gotyckiego charakteru założenia Domu Pośród Żupy. Zdecydowano o wprowadzeniu stromych, czterospadowych dachów oraz rekonstrukcji gotyckich sklepień żebrowych w okazałej, jednofilarowej sali ukształtowanej za panowania Kazimierza Wielkiego w 2 połowie XIV w. w zachodniej części budynku środkowego. Opisywana w 1592 r. jako *Izba na dolie wielga sklepiasta posrod Izby filar murowany*⁶⁴, (potem funkcjonująca pod nazwą Izba Grodz-

⁶² Szerzej na ten temat: K. Ochniak-Dudek: *Uwagi o konserwacji Zamku ...*, s. 39-48

⁶³ K. Trusz: *Zamek w Wieliczce. Badania architektoniczne Domu Żupnego. Wnioski Konserwatorskie*, Kraków 1984, mpis, arch. MŻKW, sygn. 213/25, s. 1

⁶⁴ *Akt komisarski przy odbieraniu żup krakowskich... 11 IV 1592*, s. 15

ka) duża sala została przemurowana po tym, jak w 1661 r. runęła ściana południowa i część sklepień. Po 1674 r. zlikwidowano sklepienie i wnętrze podzielono na mniejsze pomieszczenia. Odbudowywana część zamku w XVII w. zyskała nowy dwutraktowy układ w poziomie piwnic, parteru i piętra. Odtwarzając salę gotycką, wykorzystano uchwycone, podczas badań zachowanych murów, wsporniki żeber sklepienia oraz autentyczne elementy kamienne żeber sklepiennych i rzeźbione zworniki z XIV w., które odnaleziono przemieszczone do innej części zamku.⁶⁵ Pomimo, iż Waldemar Niewalda wykonał rysunkową rekonstrukcję siatki sklepienia z XIV w., nie zrekonstruowano trójpodporowego sklepienia, wspierającego się na środkowym filarze. Sala jest znacznie niższa niż pierwotnie. Jej oryginalna wysokość jest czytelna dzięki zachowaniu gotyckiego okna w ścianie zachodniej. Podczas konserwacji zamku z wielką pieczołowitością pozostawiono zachowane w dolnej kondygnacji XVII-wieczne podziały wnętrz i sklepienia kolebkowe, jak również liczne elementy okien, blend i przypór z różnych epok w całej budowlu. Przyjęto zasadę, że w wypadku kiedy nie jest znany oryginalny wygląd niezachowanych części, wprowadzając niezbędne, nowe elementy należy unikać imitacji, a jasno zaznaczyć ich niehistoryczny charakter. Dlatego w odbudowywanym po zniszczeniach wojennych Domu Pośród Żupy pojawiły się współczesne formy schodów, stropów i poręczy, wykonane z nowoczesnych materiałów.

W trakcie prac renowacyjnych całego kompleksu zamkowego starano się szczególnie wyróżnić liczne, oryginalne detale i części, dokumentujące różne fazy budowy (czasami eksponując je w charakterze tzw. świadków architektonicznych), dzięki czemu czytelne są wielowiekowe tradycje zespołu. Na szczególne podkreślenie zasługuje wyeksponowanie odkrytych w trakcie prac konserwatorskich w budynku północnym, nieznanymi wcześniej obiektów: renesansowego fresku z motywami winorośli z kwiatami i owocami⁶⁶ (Fot. 8) oraz płaskorzeźby z herbem żupnika Bonera z połowy XVI w., zdradzającej powstanie we włoskim warsztacie⁶⁷.

W efekcie różnorodnych prac konserwatorskich wielicki zamek współcześnie stanowi konglomerat dobrze utrzymanych obiektów i części, powstałych

⁶⁵ W. Niewalda: *Badania architektoniczne „Domu Pośród Żupy”...*, fot. 37; tenże: *Sprawozdanie z badań architektonicznych...*, s. 55; E. Nogiec-Czepielowa: *Wieliczka. Zespół zabudowań zamku żupnego...*, s. 15-17

⁶⁶ A. M. Tekielak, J. Szczurek: *Dokumentacja prac konserwatorskich dotyczących kamiennego detalu architektonicznego w Zamku Żupnym w Wieliczce oraz odkrytego w trakcie prac renesansowego malowidła o tematyce ornamentyki roślinnej w glifie renesansowego okna*, 1992, mpis, arch. MŻKW, sygn. 213/51.

⁶⁷ K. Ochniak-Dudek: *Uwagi o konserwacji Zamku ...*, s. 44-46

w odpowiedzi na rozliczne potrzeby saliny na przestrzeni wielu wieków. Zachowane elementy:

- XIII wiek – pozostałości szybu górniczego i najstarszego założenia obronnego;
- XIV wiek – fragmenty zabudowy budynku północnego i środkowego, z licznymi kamiennymi detalami (portale, obramienia okien, zworniki, żebra sklepienne), mury obronne z basztą północno-zachodnią;

Fot. 8. Renesansowa dekoracja okna w budynku północnym (XVI w.)

- XV wiek – zabudowa Domu Żupnego ze sklepieniami i ozdobnym układem wątku cegieł tzw. zendrówek na fasadzie południowej oraz fragmenty Domu Pośród Żupy, kamienne i ceglane detale, portale i obramienia;
- XVI wiek – pozostałości renesansowej przebudowy Domu Żupnego (kamieniarka, malarstwo ścienne);
- XVII wiek – fragmenty zabudowy w przyziemiu Domu Pośród Żupy (m.in. sklepienia), brama północno-wschodnia;
- XVIII wiek – obudowanie północnej elewacji Domu Żupnego przyporami tworzącymi rodzaj płaszcza ochronnego, zabezpieczającego przed niszczącymi skutkami prac górniczych i transportu soli w pobliżu zamku;
- XIX wiek – klasycystyczny budynek wozowni, tworzący parter budynku południowego oraz elewacje budynku północnego;
- pocz. XX wieku – nadbudowa piętra budynku południowego na pomieszczenia biura inżynierów, odpowiedzialnych za budynki i urządzenia kopalni.

ANALIZA PORÓWNAWCZA

Fenomen Zamku Żupnego w Wieliczce wiąże się z jego funkcjonowaniem jako siedziby zarządu krakowskich żup (salin), tj. kopalni i warzelni soli w Bochni i Wieliczce. To okazałe założenie obronne o metryce średniowiecznej, powstało i rozwijało się na potrzeby przedsiębiorstwa przemysłowego. Nietypowy charakter zamku o funkcjach głównie gospodarczo-administracyjnych, także reprezentacyjnych, a w mniejszym stopniu rezydencjonalnych, zapewnia mu wyjątkową pozycję w Polsce. Brak porównywalnych, w tej skali i rodzaju, założeń w Polsce. Najbliższym mu jest niewątpliwie Zamek (dwór) Żupny w Bochni, od średniowiecza pełniący podobne funkcje administracyjne w stosunku do żupy bocheńskiej. W okresie I Rzeczypospolitej posiadał podobne, choć często skromniejsze, elementy programu użytkowego (kaplica, Izba Królewska, wieżyczka z zegarem i dzwonkiem, ogród żupny z altanami), a nawet wystroju i wyposażenia (przeszklenia z herbami królewskimi w XVI w.), co łatwo tłumaczy się bliskim związkiem obu salin pod jednym zarządem. Po licznych zmianach, m.in. przebudowy w 1875 r.⁶⁸ bocheńskie założenie zamkowe aktualnie jest sprowadzone do formy pojedynczego budynku mieszkalnego, niewyróżniającego się w tkance miejskiej.

Zwraca uwagę dawna, poświadczona badaniami archeologicznymi, metryka wielickiego założenia zamkowego (koniec XIII w.) oraz długi, kilkusetletni, bezpośredni związek z przedsiębiorstwem przemysłowym, trwający aż do 1945 r. Wyróżnia to wielicki obiekt również na tle nielicznych⁶⁹, podobnych i zachowanych ośrodków europejskich.

W najstarszym mieście górniczym Słowacji, Bańskiej Szczawnicy słynącej z wydobycia złota i srebra, zachował się okazały i obszerny zespół Kammerhofu – dawna siedziba urzędu górniczego (Banska komora) i od XVI w. urzędnika królewskiego nadzorującego pracę kopalni i hut obszaru obecnej środkowej Słowacji. Obiekt powstał jednak dopiero w XVI w. przez połączenie kilku sąsiadujących ze sobą domów gotyckich, w wyniku gruntownej przebudowy z lat 1540-1550. W odróżnieniu od Bańskiej Szczawnicy, gdzie w różnych miejscach osady zachowało się kilka różnych obiektów związanych

⁶⁸ I. Pajdak: *Zamek Żupny w Bochni (zarys dziejów)*, "SMDŽS", t.8, 1978, s. 157-172

⁶⁹ Obiekty tego rodzaju, które istniały w średniowieczu, najczęściej się nie zachowały. Znamienny jest przykład *Château-Salins*, miejscowości położonej w Lotaryngii pomiędzy Nancy a Metz. Jedynie nazwa zaświadcza obecnie istnienie tam zamku wzniesionego dla ochrony ośrodka solowego w XIV w., którego pozostałości przetrwały tylko do pocz. XIX w. Niemniej typowa jest też zmiana funkcji dla takich obiektów, czego przykład można odnaleźć w Tyrolu. Powstały dla obrony saliny w początku XIV w. Burgg Hasegg w Hall, niedaleko Innsbrucka, już w XV w. pomieścił mennicę i z nią jest współcześnie głównie kojarzony.

z działalnością ośrodka górniczego, ich wszystkie funkcje skoncentrowane były na terenie wielickiego założenia zamkowego. Od co najmniej XVI w. robotników do pracy wzywał sygnał wygrywany na instrumentach z wieżyczki górującej nad Zamkiem Żupnym. Na jego terenie mieściło się więzienie żupne i odbywały się posiedzenia sądowe, od średniowiecza działał górniczy sąd z reprezentacją kopaczy⁷⁰. Również tutaj funkcjonował ustanowiony przez władze austriackie w Wieliczce Sąd Górniczy (1786-1855)⁷¹, ściśle powiązany z zarządem saliny. Tymczasem jego bańskoszczawnicki odpowiednik (utworzony w 1788 r.) w latach 1792-1854 miał siedzibę w oddzielnym budynku o nazwie Berggericht, w pewnej odległości od kompleksu Kammerhofu. Także poza nim mieściło się więzienie do którego trafiali górnicy - w baszcie Himmelreich w obrębie tzw. Starego Zamku oraz w przyziemi, stojącej w jeszcze innej części miasta, budowli wieżowej zwanej Kłopačka. Właśnie z tej wieży, powstałej w 1681 r., zwoływano górników do codziennej pracy⁷².

Wielicki zamek miał charakter wydzielonego murami obronnymi „miasta w mieście“, kompleksu obiektów obejmujących liczne pomieszczenia zarządcy i urzędników oraz całego zaplecza gospodarczego – magazynów produktów, materiałów i narzędzi, mieszkań, kuchni i stajni. Brak podobnych centrów w takich ośrodkach górniczych Światowego Dziedzictwa, jak Kutna Hora czy Hallstatt. Z rejonu Salzkam mergut i okolic Salzburga można przywołać dwa zabytki podobnego rodzaju spoza listy Światowego Dziedzictwa, które jednakże nie dorównują wielickiemu Zamkowi Żupnemu pod względem czasu powstania lub wielkości zachowanego założenia. Znacznie późniejszym przykładem założenia o podobnym charakterze jest duży kompleks zwany „Pfleg“, który w połowie XVII wieku wybudowano dla koordynacji wszelkich prac saliny w Hallein. W jego obrębie mieścił się między innymi dwupiętrowy, obszerny gmach siedziby zarządu przedsiębiorstwa solnego, zajmowany obecnie przez Keltenmuseum. Zachowały się w nim reprezentacyjne pomieszczenia z doby baroku (tzw. Fürstenzimmer)⁷³. Z kolei mniejszą skalę od wielickiego Zamku Żupnego ma budynek Kammer-

⁷⁰ J. Piotrowicz: *Rozwój Żup Krakowskich w średniowieczu*, (w:) *Dzieje żup krakowskich*, Wieliczka 1989, s. 147

⁷¹ Był głównym ośrodkiem państwowych władz górniczych w zachodniej części Galicji i pierwszą instancją sądową w sprawach spornych związanych z górnictwem, orzekał w sprawach dyscyplinarnych personelu górniczego. H. Zającowa: *Sąd Górniczy w Wieliczce (1786-1855)*, „Archeion“, Warszawa 1968, s. 176, 177

⁷² Informacje na temat historii górniczych obiektów i sądu w Bańskiej SzczaŹnicy autorka zawdzięcza dr Jozefowi Labudzie, dyrektorowi Słowackiego Muzeum Górniczego. Por. <http://www.muzeumbs.sk>

⁷³ K. W. Zeller: *Die Fürstenzimmer*, tenże, *Die neue Pfleg* (w:) *Salz, Salzburger Landesausstellung*, Salzburg 1994, s. 175 i in.

hof (zwany też Salzkammerhof) w Bad Aussee. Wzmiankowany już w 1395 r., był siedzibą administracji lokalnej saliny aż do 1926. r.⁷⁴. Chociaż zachowała się w nim interesująca, niewielka Sala Cesarska, świadek wizyty cesarza Maksymiliana w 1511 r., to dawna siedziba zarządu ma obecnie charakter miejskiego pałacu, niestety znacznie uszczuplonego przez rozbiórkę w 1971 r. murów północnej klatki schodowej oraz bocznych budynków⁷⁵.

Wielicki, wieloczęściowy zespół zamkowy jest obecnie efektem długiego procesu rozwoju, narastania i zmian na przestrzeni kilkuset lat od trzynastego wieku, czym różni się od Królewskiej Saliny w Arc-et-Senans (na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO od 1982 r.), powstałej w jedno-razowej akcji budowlanej lat siedemdziesiątych XVIII w. Jej zachowana architektura obejmująca pierwotnie liczne funkcje produkcyjne, mieszkalne i administracyjno-fiskalne, chociaż jest prawdziwie wizjonerskim, wybitnym dziełem epoki oświecenia, ilustruje tylko ten jeden okres w dziejach. Chcąc zaobserwować dłuższy proces rozwoju, należy zwrócić uwagę na historycznie powiązany z saliną w Arc-et-Senans ośrodek w Salins-les-Bains, którego początki sięgają wcześniejszych epok. Zabudowa naziemna tamtejszej saliny, produkującej odmiennymi metodami niż wielicka, miała podobny do Zamku Żupnego charakter „miasta w mieście”. Zachowane w Salins-les-Bains pozostałości murów obronnych z trzema dużymi basztami mają jednak młodszą, najwcześniej XV-wieczną metrykę budowy w stosunku do trzynasto- i czternastowiecznych obiektów polskich. Wśród zachowanych budowli francuskiej saliny, najbliższym do wielickiego zamku, pod względem historycznych funkcji i ukształtowania, obiektem administracyjnym, jednocześnie mieszczącym urządzenia wydobywania solanki, jest tzw. Maison de l'Abbaye⁷⁶. W odróżnieniu od niego wielicki Zamek Żupny już w XIV w. był dostosowany do wizyt króla i dworu, m.in. posiadając dużą salę o charakterze reprezentacyjnym i okazałej architekturze gotyckiej. Dyspozycja powstałych wówczas dwóch zamkowych kondygnacji z gotyckimi sklepieniami wspartymi na centralnych filarach nawiązuje formalnie do rozwiązań z królewskiego zamku na Wawelu w Krakowie – tzw. wieży Łokietka z XIV w. (częściowo

⁷⁴ <http://www.kammerhofmuseum.com>

⁷⁵ <http://www.aussee.at/system/web/sonderseite.aspx?menuonr=219798423&detailonr=21979842>

⁷⁶ M. Moulun: *Les Salines de Salins-les-Bains*, Salins [b.d.], s.18. Wykorzystano ponadto materiały wniosku o poszerzenie wpisu saliny w Arc-et-Senans na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO z 1982 r. o zespół Salins-les-Bains (*De la Grande Saline de Salins-les-Bains à la Saline Royale d'Arc-et-Senans*, 2008, s. 31-33), uzyskane dzięki uprzejmości dr Katarzyny Piotrowskiej z Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

zmienionej w czasie renesansowej przebudowy wawelskiego zamku)⁷⁷.

Niewątpliwie Zamek Żupny od średniowiecza służył władzy feudalnej i ją symbolizował. Jednocześnie można zauważyć, że w części reprezentacyjnej, najstarszego Domu Pośród Żupy, wielicka siedziba żupy wykazuje podobieństwa ukształtowania do miejskich ratuszy⁷⁸. Z siedzibami władz miejskich łączy ją funkcjonowanie od XIV do XVII w. obszernej i reprezentacyjnej, gotyckiej Izby Grodzkiej, która umożliwiała większe zgromadzenia oraz z przepychem urządzonej powyżej Sali Królewskiej z połowy XVI w, w której odbywały się posiedzenia sądowe, przeniesione później na piętro północnego zamku. Zwraca uwagę gloryfikujące władzę monarszą wyposażenie Sali Królewskiej. Wszystkie jej okna miały po cztery kosztowne kwatery szklane z herbami królewskimi, a ponadto była to *Szalia na ktorey Series Regum Polonorum wymalowana*⁷⁹. Z rachunków wiadomo, że w 1556 r. malarz Paweł otrzymał 64 zł *a pictura imaginum Regnum et Principum Regni Poloniae*⁸⁰. Pozwala to na wniosek, że namalowany poczet królów i książąt polskich mógł mieć formę malowidła ściennego, która znana jest z renesansowych i manierystycznych realizacji z nieodległego od Wieliczki Krakowa. W 1536 r. dziedziniec zamku wawelskiego został ozdobiony malowanym fryzem podstropowym, na którym przedstawiono medaliony z popiersiami cesarzy i cesarzowych⁸¹. Przedstawienia królów polskich w formie sgraffit, pochodzących z końca XVI w., dekorowały krużganki domu przy ul. Kanoniczej 18⁸². Duży cykl 25 popiersi królów polskich, obejmujący zapewne również władców legendarnych, przypisywany malarzowi cechowemu Kasprowi Kurczowi⁸³ od 1593 r. znajdował się na fryzie najważniejszego pomieszczenia ratusza krakowskiego – w Izbie Rady, zwanej Pańską. Mieszcząca się na drugiej kondygnacji ratusza Izba Pańska pełniła także funkcję sali sądowej⁸⁴. Warto o tym pamiętać w kontekście wielickiej Sali Królewskiej, blisko czterdzieści

⁷⁷ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. IV *Miasto Kraków*, cz.1 *Wawel*, Warszawa 1965, s. 40-42; K. Dżułyńska: *Budynek środkowy dawnych zabudowań żupnych...*, s. 28,29. Informację o podobieństwie rozwiązania wielickiego zamku do wieży Łokietkowej autorka zawdzięcza panu Markowi Skubiszowi, autorowi pracy magisterskiej pt. *Jednofilarowe kościoły z XIV wieku w Małopolsce. Kurzelów, Chybice, Stróżyska, Skotniki* obronionej pod kierunkiem prof. Jerzego Gadomskiego w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1996 r.

⁷⁸ E. Nogiec-Czepielowa: *Wieliczka. Zespół zabudowań zamku żupnego...*, s. 20-22

⁷⁹ *Inwentarz budowania gór i innych sprzętów...* w 1581, s. 19

⁸⁰ R. Rybarski: *Wielickie żupy...*, s. 123

⁸¹ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce...*, s. 57

⁸² A. Sudacka: *Budynek Małej Wagi na Rynku krakowskim na podstawie źródeł historycznych*, „Rocznik Krakowski” 72, 2006, s. 54, przypis 49

⁸³ A. Fischinger: *Kasper Kurcz renesansowy malarz krakowski*, „Studia Renesansowe” 2, 1957, s. 220-224

⁸⁴ W. Komorowski, A. Sudacka: *Rynek Główny w Krakowie*, Wrocław 2008, s. 231

lat starszej od manierystycznego wystroju Izby Pańskiej. Niestety zniszczona przez pożar i pozostająca już w 1620 r. w stanie opuszczenia⁸⁵ paradna Sala Królewska w Wieliczce najpewniej nie została odbudowana, bowiem późniejsze opisy jej nie wymieniają. Wobec braku źródeł ikonograficznych i jednoznacznych opisów można tylko domniemywać o jej wyglądzie. Niemniej za rozumieniem cytowanego powyżej sformułowania *Szalia na ktorey Series Regum Polonorum wymalowana* jako określenia odnoszącego się do renesansowego malarstwa ściennego przemawia również fakt, że drugi ze-spół wizerunków, tym razem portretów najwyższych żupnych urzędników, jest wyraźnie określony *tablic na płótnie z ramami 24, na których starzy żupnicy namalowani*. Zanotowano go w inwentarzu z 1594 r. w dużej sali, która łączyła oba główne budynki zamkowe na wysokości piętra i miała charakter reprezentacyjnej sieni⁸⁶.

W ukształtowaniu zewnętrznej bryły kompleksu zamku wielickiego była istotna niewielka wieża. W przeszłości wieże stanowiły jednoznaczny symbol architektoniczny, znak prestiżu i reprezentacji, jednocześnie pełniąc funkcje użytkowe, np. strażnicze. Z siedzibami magistratów łączy wielicki zamek funkcjonowanie wieży zegarowej, aż do połowy XIX w. Już w 1518 r. wśród stałych pracowników żupy, uprawnionych do utrzymania w kuchni żupnej, wymieniony jest zegarmistrz (*magister horologii, rector horologii*)⁸⁷, co wskazuje pośrednio na bardzo wczesne zainstalowanie zegara, wcześniej niż na ratuszu Krakowa (1524 r.)⁸⁸. Wcześniej w ówczesnej stolicy Polski zegar publiczny był tylko na wieży kościoła Mariackiego (powstał przed 1390 r., a z 1395 r. zarejestrowana jest wypłata dla zegarmistrza)⁸⁹.

Ewenementem jest wielicka kuchnia żupna, działająca w kompleksie Zamku Żupnego (zachowane relikty z XV w.). Z ustanowienia króla Kazimierza Wielkiego w ordynacji górniczej z 1368 r., kuchnia wydawała codziennie do 1565 r. bezpłatne posiłki, stanowiąc pierwszy zakład zbiorowego żywienia dla pracowników przedsiębiorstwa w epoce przedindustrialnej⁹⁰.

W świetle powyższych uwag można uznać, że zachowane obiekty Zamku Żupnego stanowią unikatowy zespół o walorach historycznych ważnych dla

⁸⁵ Komisja generalna króla ...1620, k. 25v

⁸⁶ R. Rybarski: *Wielickie żupy...*, s. 123

⁸⁷ *Brevis et accurata ...1518 descriptio*, s. 90. Późniejsze naprawy zegara są odnotowane przez wydatki żupne. R. Rybarski: *Wielickie żupy...*, s. 122, 126.

⁸⁸ W. Komorowski: *Ratusze krakowskie*, „Krakowska Teka Konserwatorska”, t. 6: *Siedziby władz miasta Krakowa*, Kraków 2007, s. 35

⁸⁹ J. Dreścik: *Zegar wielki na wieży wyższej kościoła Mariackiego, jego dzieje i znaczenie*, „Rocznik Krakowski”, 65-66, 1999-2000, s. 40

⁹⁰ K. Kubik: *Dzieje rozbudowy ...*, s.78-79.

dziedzictwa światowego, będąc interesującym przykładem budownictwa średniowiecznego, nowożytnego i z czasów nowszych, związanego z rozwojem górnictwa solnego w Europie.

K. Ochniak-Dudek

SALTWORKS CASTLE IN WIELICZKA: HISTORY AND ARCHITECTURE

Abstract

The Wieliczka Saltworks Castle has been developing since the 13th century in direct vicinity of a shaft hollowed out in search of salt. It is an example of medieval defence construction, closely related to the history of the state mining enterprise, i.e. the Cracow Saltworks in Poland before the partitions. The salt mine, bringing together the salt works and salt mines in Wieliczka and Bochnia under one management, was the largest Polish enterprise and one of the largest in Europe. The castle was the seat of the management until 1945 when its central section was destroyed by bombs. After renovations, it houses the Cracow Saltworks Museum Wieliczka, conducting studies on the salt heritage on the basis of the historical book collection, the salt works archives and valuable cartographic resources of the salt works.

The complex of the castle consists of three main structures: the central one, the so-called the House within the Saltworks (end of the 13th – 17th century, 20th century) housing an impressive Gothic hall with a reconstructed vault supported on a central pillar, the northern one – the Saltworks House (built between the 14th and the 15th century with the use of defence wall from the end of the 13th century, rebuilt between the 16th and the 20th century) and the southern one (1834 – 1836, 20th century). The complex also encompasses the reserve of the mining shaft from the middle of the 13th century, secured ruins of the saltworks kitchen, and fragments of defence walls with a tower.

The preserved facilities of the Saltworks Castle constitute a unique complex with historical values important for world heritage, which is an interesting example of medieval development, remodelled during Renaissance, Baroque and in the modern times. The untypical character of the castle with economic and administrative functions, as well as representative, and, to a lesser degree, residential functions, provides it with a unique position. The absence of comparable complexes in Poland (with respect to scale and type) and an extended period (of several hundred years) of direct relation to an industrial enterprise distinguishes the Wieliczka facility also among few similar European complexes preserved to this day. The article analyses, in a comparative manner, the individual facilities from the area of Slovakia, Austria and France.